

הפרשת תרומה גדולה (שלא) מן המוקף

פתיחה – התייחסות לדין מוקף בדברי התנאים

אחד מפרטי דיני הפרשת תרומה הוא הפרשתה מן המוקף, כלומר מן הסמוך והקרוב יש להפריש ולא משאינו מוקף כלומר ממה שאינו סמוך וקרוב.¹ חרף היות דין מוקף דין בסיסי ומוסכם בהפרשת התרומה הוא בולט בהיעדרו ממסכת תרומות. הוא נזכר בה פעם בודדת, כמעט במקרה (תרומות ד', ג):

שיעור תרומה... עלה בידו מששים ואחד תרומה ויחזור ויתרום כמות שהוא למור במדה ובמשקל ובמנין ר' יהודה אומר אף שלא מן המוקף.

הנושא של המשנה הוא שיעור התרומה והשלמה לשיעור הנדרש במקרה בו הוא נמצא חסר. לולא דברי ר' יהודה לא היה נזכר בה דין מוקף. אך ראו זה פלא – לא משום שהוא נעדר אלא דווקא משום שהוא קיים אף לשיטת תנא קמא. אם כן במשנתו של תנא קמא שכמותו הלכה, נעדר דין מוקף ממסכת תרומות אך הוא מובן מאליו. כל כך מובן עד שניתן למצוא אותו דווקא במסגרת עיסוק בהשוואות לדיני תרומה.² כך שנינו בחלה (א', ט):

החלה והתרומה... ואין ניטלין מן הטהור על הטמא אלא מן המוקף.

דין מוקף נזכר גם במשנת ביכורים, שם מושווה תרומת מעשר לביכורים לעניין נטילתה שלא מן המוקף. זאת בניגוד לתרומה אשר היא נטלת דווקא מן המוקף (ב', ה):

1. כך על פי ביאורי הראשונים וכך גם מהקבלה להקשרים נוספים בחז"ל בהם נזכרת הקפה: הקפת אבנים לצורך שפיתת קרירה (משנה ביצה ד', ה); הקפת בועות הריאה (חולין מו, ב) ועוד רבים. ראה עוד מילון בן יהודה ערך 'ד. נקף'.
 2. בתשובות הגאונים (גאונים קדמונים סימן יב) נמצאת שיטה ייחודית המגדירה מוקף כ'גמור', היינו לאחר גמר מלאכה. זו שיטה קשה ביותר הנסתרת לכאורה ממשניות וגמרות, ולא נעסוק בה בעיון זה.
- ראוי להדגיש שעצם היעדרותו של דין מן המשנה אינה מעידה על פחיתות חשיבותו. המשנה אינה מתנסחת בצורת ספר כללים אלא נותנת דגשים הלכתיים שונים אשר לעתים שכיחות מתעסקים דווקא ביוצא הדופן.

תרומת מעשר שוה לבכורים בשתי דרכים ולתרומה בשתי דרכים נטלת מן הטהור על הטמא ושלא מן המוקף כבכורים ואוסרת את הגורן ויש לה שיעור כתרומה.

בעיון הנוכחי נעסוק בעיקר בדין מוקף בתרומה, ונחתום בהשוואה לדין מוקף במתנות אחרות.

לספרי ולירושלמי מתייחסת דרשה מן הכתוב לאיסור הפרשה שלא מן המוקף אף שדרשה זו אינה מצויה בגירסאות שלפנינו. הספרי שלפנינו אינו מזכיר במפורש את דין מוקף, אך ראשונים מצטטים בשם הספרי לימוד לדין מוקף מן המילה 'ממנו' שבפרשת תרומת מעשר (במדבר י"ח, כה-לב). בפרשה זו יש חמש הופעות של המילה 'ממנו', וראשונים שונים מצטטים את כולן לצורך לימוד הדרשה.³ הירושלמי (תרומות ב, א) אומר שתרומת מעשר לימדה על תרומה גדולה שהיא ניטלת מן המוקף והיא ניטלת שלא מן המוקף. ראשונים רבים ציינו לדברי הירושלמי האלו כמסבירים כיצד דרשת הספרי מן המילה 'ממנו' מלמדת דווקא לתרומה גדולה. אולם, הגר"א מגיה את הירושלמי ומוסיף לימוד חמישי מן המילים 'כדגן מן הגורן' שבאותה הפרשה (פסוק כז): 'דמר ר' יוחנן בשם ר' ינאי ונחשב לכם תרומתכם כדגן מן הגורן וכמלאה מן היקב'. בהמשך דברינו נבחן האם יש השלכה הלכתית לפסוק ממנו נדרש דין מוקף.

מי שכצפוי מניח את דין מוקף על השולחן הוא הרמב"ם (ג, יז):

אין תורמין תרומה גדולה אלא מן המוקף, כיצד היו לו חמשים סאה בבית זה וחמשים סאה בבית אחר לא יפריש מאחד מהן שתי סאים על המאה, שנמצא מפריש ממקום זה על מקום אחר, ואם הפריש שלא מן המוקף תרומתו תרומה.

באשר לכלל הראשונים, הפער בין הופעתו הזניחה של דין מוקף במסכתנו לבין הפשטות ולעתים אף החומרה שבה הוא נתפס במקומות בהם הוא מופיע, יצר פער מקביל בין שיטותיהם במידת התוקף שהקנו לדין זה: האם הוא מדאורייתא או מדרבנן, עד כמה הוא הכרחי והאם הוא מעכב את חלות התרומה?

3. רש"י (סוטה ל, ב), ראב"ד (בהשגות לתרומות ג, כ), רמב"ן (גיטין לא, א) וראשונים רבים נוספים מציינים את פסוק כז- 'והרמתם ממנו'; תוספות רי"ד (ב"ק קטו, ב) מציינים את פסוק כח- 'ונתתם ממנו'; ר"ש (ביכורים ב, ה) מציינים את פסוק כט- 'מכל חלבו את מקדשו ממנו'; הביאור המיוחס לראב"ד לספרי (פיסקא קכב) דורש מפסוק ל- 'ואמרת להם בהרמכם את חלבו ממנו'; ואילו מהשיטה מקובצת (תמורה ה, א אות כה) משמע שהוא דורש את פסוק לב- 'ולא תשא עליו חטא בהרמכם את חלבו ממנו', וכן משמע גם מהמשך המיוחס לראב"ד הנ"ל (לדיון בנוסח הספרי שלפנינו ובפירושו עיין במהדורת מ"י כהנא ובהערות שם, ובהתייחסות לדעת המיוחס לראב"ד להלן).

מקור הדין – מדאורייתא או מדרבנן?

סתירה בין פירושי רש"י

המחשה למתח הזה ניתן לראות בפירושי רש"י. במסכת גיטין הוא מפרש (ל, ב):

מוקף... אסור לחבר לומר תבואה שיש לי במקום פלוני תהא תרומה על זו שמא אותה שעה אינה בעין ואם עשה עשוי.

מדבריו נראה בפשטות שמדובר בדין דרבנן. כך עולה מן הנימוק שהוא נותן לדין מוקף, 'שמא אותה שעה אינה בעין'. הבנה זו משתלבת יפה גם עם המשך דבריו, 'ואם עשה עשוי'. היות וגזירת מוקף באה בסך הכל למנוע מצב בו אדם מפריש על מה שאינו קיים, אם עבר והפריש ונמצא שהיה קיים אין כאן בעייה במעשה ההפרשה.⁴ דברי רש"י נכפלו גם בפירושו בחולין (ז, א):

לתרום שלא מן המוקף... ואסור לחבר להפריש ממה שאין לפניו על מה שלפניו דשמא אותו שהוא סומך עליו אינו בעין שנאבד או נרקב ונמצא שאין אומר כלום ואוכל טבלים.

אכן, התוספות בגיטין ובעקבותיהם ראשונים רבים נוספים⁵ הבינו בדברי רש"י שדין מוקף הוא מדרבנן. התוספות הקשו על רש"י מן הלימוד שבספרי שהרי 'תרומה גדולה מדאורייתא בעי מוקף'. אך למעשה, ניתן להקשות על סתירה בדברי רש"י עצמו שכן הוא עצמו ציטט במקום אחר את הלימוד מן הספרי. במסכת סוטה מובאת בשם רב שיטה הכוללת תנאים שסוברים שאין שני עושה שלישי בחולין. מובאת שם בין השאר דעת ר' אליעזר במשנת חלה (ב, ח) המאפשר להפריש בחלה מן הטהור על הטמא ומן המוקף. רש"י מדגיש שם שישנה מצווה לתרום מן המוקף ובהמשך כותב (סוטה ל, א):

ונותנת פחות מכביצה באמצע כדי לתרום מן המוקף... ומקרא נפקא לן והרמותם ממנו מן המוקף לו בספרי...

אם כן, רש"י מצטט כאן בעצמו את הלימוד של הספרי ואומר שדין מוקף נלמד מן הכתוב. בהמשך דבריו יעלו יישובים לסתירה אך לעת עתה הבאנו אותה רק כהדגמה של ההתייחסות המורכבת לתוקף דין מוקף.

4. דברי הנתיבות המפורסמים שאיסור דרבנן אינו פועל על החפצא אלא רק על הגברא (ביאורים רלד, ג).
5. כך הבינו בדבריו הרמב"ן והריטב"א והקשו עליו, ואילו המאירי הבין כך בדבריו ונקט כמותו.

החשש שעומד בבסיס האיסור

כפי שציטטנו קודם מדברי רש"י הוא מטעים את דין מוקף 'שמא אותה שעה אינה בעין'. כאמור, עצם ההטעמה מחשש שמא אינם מלמדת שמקור הדין מדרבנן וכך הבינו בדבריו ראשונים רבים. כך כתב במפורש המאירי במסכת גיטין, והמיוחס לריטב"א בב"מ (לה, א) כתב אף הוא בגוון אחר: "כדי שלא יכשלו בני ביתו ואכלי בתרומה שלא ידעו שעשאו תרומה על מקום אחר". ובאופן אחר, כתב הראב"ד בהשגות (ג, כ) שחושש 'שמא ישכח ויעשה את התרום תרומת מעשר על מקום אחר'. הפרשה שלא מן המוקף אינה ניכרת באופן פיסה בכרי ולכן יש חשש שהמפריש ישכח שהכרי מתוקן ופטור ויפריש ממנו על כרי חייב. נמצא זה מפריש מן הפטור על החייב ואוכל טבלים.

התוספות בגיטין דחו כיוון זה (ל, ב):

פי' בקונטרס דשמא באותה שעה אינה בעין ואין נראה דתרומה גדולה מדאורייתא בעי מוקף.

כעת ננסה להסביר מה יכול להיות המקור של דין מוקף מדאורייתא.

דין עצמאי – דין מוקף בתרומה נובע מהגדרתה כתרומה

ניתן להציע באופן פשוט שדין מוקף נלמד מן הציווי, 'והרמתם ממנו'. גזירת הכתוב היא שהרמת תרומה היא 'ממנו' כלומר מן המוקף. הבנה זו נראית מתאימה ביותר לדעת רש"י (יבמות פו, א ד"ה מה תרומה) ורמב"ם (מאכלות אסורות י', כ) שטבל אסור בשל התרומה המעורבת בו.⁶ תרומת הכרי היא ההודאה של הכרי עצמו באמצעות הקדשת ראשיתו לה'. ראשית זו היא המתנה הראשונה הניתנת עבור הכרי הבתולי בטרם עיבדה אותו יד אדם, ולכן אין להפריש שלא מן המוקף משום שתודת הכרי טמונה בתוכו ולא בזולתו. כדיעבר אם תרם שלא מן המוקף תרומתו תרומה משום שתרומה ניטלת במחשבה ואינה צריכה את הצירוף הפיסי על מנת להחשיב שני כריים לאחד. המתנות הבאות שתינתנה מן הכרי הזה הן בגדר מס שלא חשוב מהיכן ישולם.⁷

דין מוקף בתרומה נובע מהגדרתה כ'ראשית'

6. עיין באתון דאורייתא (כלל ב) שדן בעניין זה בהרחבה.
7. ביטוי יפה לרעיון שכל כרי צריך להוציא תרומה ממנו, ניתן למצוא בדברי הירושלמי (חלה א', ג) הדין בפטור מעשר ראשון שהקדימו בשיבולים מתרומה גדולה. הירושלמי מגביל את הפטור בשתי הגבלות: "בשמירח ואח"כ הפריש תרומת מעשר שבו. אבל אם הפריש תרומת מעשר ואח"כ מירחו לא בדא. כשהפריש ממנו עליו אבל אם הפריש ממקום אחר עליו לא בדא". ניתן להציע שכל כרי 'מתחייב' בשעה שהוא מתמרח להוציא תרומה ממנו. אם יצאה ממנו תרומה מעשר אחר מירוח, הרי שהכרי מילא את 'חובו האישי'. לעומת זאת, אם הוצאה עליו תרומת מעשר ממקום אחר, אף שהכרי נפטר מתרומת המעשר שבו, 'חובו האישי' טרם מולא.

עבור אלו הסוכרים שאיסור טבל הוא עצמאי ואינו נובע מכך שמעורבת בו תרומה, ניתן להסביר שחיוב הרמת התרומה יכול אמנם באופן תיאורטי לבוא למימוש גם מכרי אחר, אלא יש צורך נוסף לזיקה בין התרומה לבין השיריים. התרומה שהוגדרה בתורה 'ראשית', מוכרחה להיות ראשית של משהו וכפי שאמר ר' אלעיי בתוספתא (חולין י', ד):

אין ראשית אלא שיש אחריה אחרית.⁸

הצורך החיובי באחרית לתרומה, זוקק עיון נפרד על ריבוי תרומה והצורך בשיריים. אולם, מבלי להיכנס לפרטי הדינים יש מקום להציע שבהרמת תרומה שלא מן המוקף יש חיסרון בשיריים. הדרישה לשיריים תובעת יחסי גומלין בין התרומה לבין שיריה ולשם כך הם צריכים להיות מראש חלק מאותה היחידה.⁹

סיכום ביניים

לבסוף, שתי ההצעות שהצענו בינתיים, דין מוקף הנובע מהודאת הכרי באמצעות התרומה הקיימת בו, או דין מוקף הנובע מן הצורך בשיריים, עוסקות במהות ההפרשה. מבחינה זאת, מתאימה להן הדרשה השכיחה ביותר בין הראשונים, הלומדת מן הציווי הראשון שבפתח הפרשה - 'והרמתם ממנו'. למעשה, מובנת מאוד המגמה ללמוד דווקא מצירוף זה, שכן הוא השכיח ביותר בפרשיה. בהתבוננות ניתן להבחין שכמו המילה 'ממנו', גם פעלים משורש 'רום' מופיעים חמש פעמים וגם השם 'תרומה' על נטיותיו מופיע חמש פעמים. למעשה, חמש פעמים בפרשייה קצרה כתוב 'תרימו תרומה ממנו', וסביר ללמוד מכך לגבי אופי הקדשת התרומה. כעת נבחן קשרים אפשריים בין דין מוקף לדינים צדדיים יותר בהפרשת תרומות ומעשרות.

8. כך יישם רבנו חננאל בנוגע לתרומה (עירובין לו, ב): "וקסבר תרומה אקרי ראשית וכל ראשית יש לו אחרית ידוע הלכך בעינן תרומה ששיריה נכרין".

9. אם אכן התביעה למוקף נובעת מן הביטוי ראשית מובנת מאוד המשנה בחלה (א', ט) הכורכת יחד את דין מוקף בחלה ובתרומה. עם זאת, צריך עיון מדוע אין תביעה דומה במתנות אחרות הנקראות ראשית. בנוגע לביכורים ניתן להציע שגם אם יעשה אדם את כל שדהו ביכורים, תישאר הקרקע עצמה כמעין שיריים היות ואיננו מתייחסים לפירות בלבד אלא לאדמה כולה.

לגבי ראשית הגז נתקשה לטעון כך, בפרט לפי דברי הרמב"ם (ביכורים י', טו): "היו לו חמש צאן וגזו אחת מהן בלבד ומכר גיזתה, ואח"כ גזו שניה ומכר גיזתה, ואח"כ גזו שלישית ומכר גיזתה הכל מצטרפות לראשית הגז, וחייב אפילו לאחר כמה שנים", וצריך עיון.

דין מוקף נובע מדינים אחרים הקשורים בתרומות ומעשרות

גדר הפרשה מאומד

הבאנו לעיל את דברי הראב"ד המטעים את דין מוקף בתרומה גדולה ובתרומת מעשר בחשש שכחה. הראב"ד כותב טעם נוסף שמתאים לדין מוקף בתרומה גדולה בלבד (שם):

והטעם לתרומה גדולה שאינה ניטלת אלא מן המוקף מפני שניטלת באומד ולא יוכל לכוין כשיעור אלא מן המוקף.

מטרת דין מוקף לאפשר דין מרכזי יותר בהפרשת תרומה גדולה - נתינה באומד. רעיון דומה בכיוון הפוך עולה בדברי הריב"מ"ץ (א, ז). גם הוא קושר בין דין מוקף לבין דין הפרשה באומד אולם הוא מציג את תמונת המראה לדברי הראב"ד ורואה בדין מוקף את הדין המרכזי שהפרשה באומד נועדה לאפשר.¹⁰ נראה שהריב"מ"ץ הרואה בדין מוקף דין עקרוני סובר שהוא מן התורה, אולי מן הטעמים שהצענו לעיל, ואילו הראב"ד הרואה בו דין צדדי סובר שהוא מדרבנן בלבד. אולם, הגרי"ד (שיעורים, גיטין ל, ב) מבין בדברי הראב"ד שדין מוקף הוא גדר בדין אומד עצמו, ולפי זה הוא יכול להיות מדאורייתא. הבנתו בראב"ד איננה פשוטה.¹¹ ברם, מחוץ לשיטתו הפרטית של הראב"ד מתבקש לתלות את דין מוקף כדין ייחודי בהלכות תרומה בדין אומד שמשמש גם הוא כדין ייחודי בדיני תרומה. אומדן הוא נטילה בהערכה מתוך יחידה מסוימת, ולשם כך יש להגדיר את היחידה שממנה אומדים. יתכן שניתן למצוא מקור לדברי הראב"ד בדברי הירושלמי (תרומות א, ב):

א"ר חנינא נראין הדברים בתרומה גדולה שהיא צריכה לתרום מן המוקף אבל בתרומת מעשר צריכה שתהא מצומצמת במידה במשקל ובמנין.

10. בדברי הריב"מ"ץ ניתן להבין שדין הפרשה מאומד אינו רק סיוע צדדי לקיום דין מוקף אלא תנאי לעצם קיומו. אם נבין שהפרשה מן המוקף היא תיקון כרי בתולי מתוכו לפני שהונפה עליו יד אדם (וכפי שהוצע לעיל) הרי שעצם המדידה היא התערבות היוצרת פירוד ופוגמת בדין מוקף.

11. ראשית, נצטרך להסביר איך דרשת הפסוק שמביא הראב"ד אודות הרמת תרומת מעשר מן המוקף, משתלבת עם הסברא של אומד ששייכת רק בתרומה גדולה. אך גם אם נניח שאותו פסוק מתאים לשתי מתנות מטעמים שונים, יש כאן הנחה לא פשוטה שדין אומד הוא מדאורייתא לשיטת הראב"ד. מדברי הראב"ד בעניין אומד (לעיל הלכה ד), משתמע שהוא גדר של הפרשה ללא מידה. אולם, יתכן שהגרי"ד מבין שיש כאן שלושה דינים מדאורייתא הנובעים זה מזה ומשלימים זה את זה בדומה למה שיוצע בסמוך.

ר' חנינא מנגיד כאן את דין הפרשה במידה במשקל ובמניין לדין מוקף, ויתכן שזה הבסיס לסברת הראב"ד.¹²

הפרשה ללא שיעור מוגדר

בעיון בדין אומד ובדין שיעור בתרומה, ניתן לזהות קשר אפשרי ביניהם. למעשה, הראב"ד עצמו (לעיל הלכה ד) קשר בין שני הדינים. יתכן שגם דין מוקף מצטרף לשלישייה זו כדין פרטי של תרומה. הוא יכול להיות גדר של דין אומד כפי שהציע הגרי"ד בראב"ד, ובאופן רחב יותר ניתן לראות בו פועל יוצא של חוסר השיעור המוגדר של תרומה. כשיש שיעור מוגדר, ברור מעצם פעולת ההרמה על מה או לפחות על כמה היא חלה, בין אם הכמות הזאת היא השיריים של אותו הכרי ובין אם מדובר בכרי מרוחק. ברם, בהיעדר החישוב המתמטי שיגדיר את את המתיר והניתר, אנו נזקקים למציאות פיסית שתגדיר אותם.

ההבנה שיש קשר בין דין מוקף לדין אומד ושיעור בתרומה משתלבת יפה עם הלימוד של הגר"א לדין מוקף. בהגהותיו לירושלמי הוא לומד את דין מוקף מאותו הפסוק ממנו נלמד דין אומד ומחשבה (תרומות ב', א, הוספתו מסומנת):

תרומת מעשר לימדה על תרומה גדולה שהיא ניטלת מן המוקף דמר ר' יוחנן בשם ר' ינאי ונחשב לכם תרומתכם כדגן מן הגורן וכמלאה מן היקב והיא ניטלת שלא מן המוקף.

גדר הפרשה מן היפה (שטמ"ק)

דין אחר הקיים בתרומה הוא חובת הפרשתה מן היפה. לשם בחירת הפירות היפים ביותר עלינו להגדיר היטב מי הם המתמודדים. מציאת היפה ביותר בכרי מסוים זו משימה מוגדרת, אולם מציאת היפה ביותר ללא קבוצת יחס זו משימה שאין לה קיצבה. אדם שאינו מהדר בדין 'חלבו' יוכל תמיד להגדיר קבוצה הכוללת את כל התבואה הפגומה ולהפריש ממנה ולאחר מכן לתקן את התבואה היפה בפני עצמה. מאידך, אדם ירא ושלים שחיפש את היפה ביותר לא יוכל לנקות את מצפונו מן השאלה שמא בכרי שיש לו בקצה הארץ יש תבואה יפה יותר. דין מוקף נספח לחיוב להפריש מן היפה על ידי ונועד להגדיר את המתמודדים.

יתכן שכך הבין השיטה מקובצת (תמורה ה. אות כה) שהדגיש שדין מוקף נלמד מאותו הפסוק ממנו נלמד דין רע על יפה. גם הדרשה שמזכיר המיוחס לראב"ד (בפירוש ספרי, פיסקא קכב) מן הפסוק (ל) 'בהרמכם את חלבו ממנו', והדרשה שמזכיר הר"ש (ביכורים ב, ה, בשם הירושלמי) מן הפסוק (כט) 'מכל חלבו את מקדשו ממנו' מתאימות לכיוון זה שכן הן לומדות את דין מוקף מפסוק הדין בהרמת החלב לתרומה.

12. אך עיין בגירסת הגר"א שגורס אומד במקום מוקף ועיין בפירוש רש"ס שפירש את הסוגיא באופן אחר.

דין בהפרשה או דין בנתינה

לבסוף, מעיון בדיני תרומות עולים חילוקים ברורים בין מצוות ההפרשה ודיניה לבין מצוות הנתינה ודיניה. דין מוקף נראה שייך באופן מובהק למצוות ההפרשה. על פניו, לכהן המקבל את התרומה אין כל משמעות אם היא הייתה מוקפת לשיריים בעת הפרשתה. בהנחה שקיים קשר בין דין מוקף לדין הרמה מן היפה, ניתן לראות שער פוטנציאלי עבור דין מוקף לגדרים של מצוות הנתינה.¹³ אם קיים שער כזה, הרי שהוא משתלב ביותר עם הדרשה המצוטטת בתוספות רי"ד (ב"ק קטו, ב) מן הפסוק (כח) 'ונתתם ממנו', המדבר בנתינת התרומה.

ידיעה ברורה שהתבואה בעין

בשולי פרק זה העוסק במקורות סברתיים לדין מוקף מן התורה, נזכיר שוב את דברי רש"י. לשיטתו דין מוקף נובע מחשש שמא אבדו הפירות. הגרי"ד (שיעורים גיטין ל, ב) חידש בדבריו שלא מדובר בגזירה שמא אבדו הפירות אלא בדרישה חיובית לידיעה שהפירות קיימים בעת ההפרשה. הוא מבאר שנדרשת ידיעה מן התורה ולא די בחזקה או בנאמנות. שיטה זו מרחיקה לכת, באשר ההבנה הפשוטה היא שמדובר בגזירה מדרבנן ובהגדרה שלילית – שמא הפירות אינם בעין.¹⁴ כך או כך, וכפי שהעיר הרב שכטר, הבנה זאת בדין מוקף היא הבנה כללית בדין הפלאה. לפי זה גם בהקדשת קרבן וכד' נצטרך ידיעה וודאית כזו.

סיכום ביניים

עד כה ראינו מספר כיוונים לדין מוקף. התחלנו במספר טעמים לגזירת מוקף מדרבנן, ועברנו לאפשרות שדין מוקף נובע מן התורה. הצענו סברות משלושה תחומים.

ניתן לדבר על דין מוקף כדין בהקדשת התרומה וביצירת החלות. הוא עשוי לנבוע מן הצורך לתת את התרומה הקיימת בכרי עצמו, או מן הצורך לקשר בין התרומה לשיריים.

ניתן לדבר על דין מוקף כדין במעשה ההפרשה. גם כאן הוא יכול להיות דין בתרומה או דין בשיריה. הוא עשוי לנבוע מן הצורך להפריש תרומה מאומד כדי שייצא שיעור ראוי של תרומה, או מן הצורך להגדיר את כמות השיריים שהותרו.

לבסוף, הצענו שדין מוקף הוא דין בתוצאה. אנו מעוניינים שהתרומה תהיה מן היפה ולשם כך אנו מגדירים אותה כחלק היפה שבכרי.

13. את מצוות הרמת ונתינת החלב ניתן לקשור הן למצוות הרמת התרומה והן למצוות נתינתה, ואכמ"ל.

14. יש מקום לדון לשיטת הגרי"ד מה יהיה הדין בידיעה וודאית שאינה באמצעות מוקף כגון בראייה במצלמת אינטרנט וכד'.

השלכות

נמחיש את הכיוונים השונים בעזרת מספר השלכות.

המועד בו צריך להיות מוקף

ראשונים דנו באיזה שלב צריך להיות מוקף.¹⁵ הר"ש (טבול יום ד', ב) מניח שקיים צורך במוקף גם בעת קריאת השם. כך הניחו גם התוספות (נדה ז, א).¹⁶ האור זרוע דן במקרה אחר ששכיח בהפרשת חלה ובו אפו לחמים רבים ורוצים להפריש כעת מאחד על כולם (חלה, רכו):

גם משמע מהכא דלא בעינן שיהא מוקף בשעה שקורא לה שם... אלא ודאי הכי בעינן למימר דבשעת קריאת שם חלה לא בעינן שיהא מוקף הואיל והיו מוקפין בתנור תו לא בעינן מוקף בשעת קריאת שם חלה... אי נמי שתים או שלש עיסות שלא היו מוקפין בעודן עיסות והדביק כולם בתנור אחד והוקפו ורדן לחוץ קורא לאחת שם חלה ואף על פי שאינם מוקפות ובלבד שיהיו בבית אחד.

האור זרוע מתלבט האם לקבל את ההנחה של הר"ש. בתירוצו הראשון הוא חולק על הנחתו של הר"ש, אך בתירוץ השני הוא מקבל את ההנחה שצריך להיות מוקף בעת קריאת השם אלא שהוא סובר שהבית מצרף ולכן נחשב מוקף.

הצורך שיהיה מוקף בעת קריאת השם מובן מאוד לאור ההנחה שדין מוקף הוא דין בהקדשת התרומה, שהרי קריאת השם צריכה לחול על הכרי כולו. היא נוגעת לא רק לתרומה אלא גם לשיריים - החולין המתוקנים. לשם כך יש לקרוא שם בשעה שהכרי כולו עשוי כיחידה אחת. לעומת זאת, אם דין מוקף נוגע להליך ההפרשה, ונובע מן הצורך באומדן או בהגדרת כמות השיריים שיייתקנו בהפרשה, או אם הוא נוגע לתוצאת ההפרשה ונובע מן הצורך בתרומה יפה (ובודאי אם דין מוקף נובע מגזירה מדרבנן), לא ברור הצורך במוקף בשעת קריאת השם.

איסור או מצווה?

במהלך דברינו הוזכרו דברי התוספות ודברי הרמב"ם. כעת נעיר על הבדל ניסוח מעניין שביניהם.

15. השאלה באה לידי דיון בעיקר בהקשר של חלה משום ששם יש שתי מציאויות המזמינות דיון כזה: הפרשה של טבולת יום ללא טימוא העיסה; הפרשה ממצות שכבר נאפו אחר שהתחייבו בחלה, אך העיקרון מתאים גם לדין מוקף בתרומה גדולה.

16. אינני נכנס כאן למחלוקת הראשונים האם צריך להיות מוקף בעת קריאת שם או בעת חלות התרומה (עין רמב"ן יבמות צג, א). שני הצדדים של המחלוקת מודים שאין די בהקפה בעת ההפרשה הפיסית ומצריכים שתהיה הקפה גם בעת קריאת השם (או החלת החלות). זאת בניגוד לדעת אור זרוע המובא בסמוך ומסתפק (בתירוצו הראשון) בהקפה בתחילה אף שאין הקפה בעת קריאת השם.

מהרמב"ם משתמע שיש איסור בהפרשה שלא מן המוקף (ג', יז):

אין תורמין תרומה גדולה אלא מן המוקף... ואם הפריש שלא מן המוקף תרומתו תרומה.

בהמשך הפרק (הלכה כ') נזקק הרמב"ם לפסוק מיוחד על מנת להתיר הפרשת תרומת מעשר שלא מן המוקף, 'שנאמר מכל מעשרותיכם תרימו תרומה אפילו מעשר אחד במדינה זו ומעשר אחד במדינה אחרת'.

הפן האיסורי בדין מוקף בולט על פי המיוחס לראב"ד בספרי (במדבר קכב):

ואמרת אל' בהרימכם - הרי זו אזהרה לב"ד שללויים שלא יהו תורמין אותו אלא מן המחובר (=היינו מוקף).¹⁷

אם כן, נראה מדברי הרמב"ם והמיוחס לראב"ד שיש איסור הפרשה שלא מן המוקף. על פי המיוחס לראב"ד הפן האיסורי אף זוקק אזהרה מיוחדת לבית דין.

ניסוח שונה עולה בדברי התוספות. כפי שהבאנו לעיל, התוספות בגיטין (שם, ד"ה לתרום) מבינים בדעת רש"י שדין מוקף הוא מדרבנן וחולקים עליו. תוספות מבינים שדרשת הספרי מן המילה 'ממנו' היא דרשה גמורה כפי שכתבו בפירוש בכיצה (יג, ב ד"ה כשם). זאת ועוד הם מדגישים דבר שלא פגשנו עד כה - יש צורך להפריש מן המוקף. תוספות הרא"ש ניסח זאת בצורה ברורה:

אלא מדאורייתא בעינן מוקף ונפקא מקרא בספרי דדרשינן ממנו מן המוקף ודרשא גמורה היא ואפי' שתייהן לפניו בעי נגיעה, וגבי חלה נמי בעינן מוקף.

הטרימינולוגיה אותה פגשנו עד כה עסקה בשלילה. אם לא די שדין מוקף כמעט נעדר ממשנתנו, הרי שכשהוא נזכר בה, נזכר למעשה דין 'שלא מן המוקף'. אפילו הרמב"ם שניסח את דין מוקף בצורה עצמאית התייחס לאיסור להפריש שלא מן המוקף בתרומה ולהיתר בתרומת מעשר. התוספות, לעומת זאת, מדברים על צורך. הם מתייחסים לצורך במוקף בתרומה, ובנוגע לתרומת מעשר הם אומרים שאין צורך מדאורייתא אלא מדרבנן, 'אטו תרומה גדולה'.

הבנת התוספות משתלבת יפה עם נוסח הגמרא בנדה (עא, ב). המשנה אמרה שהיושבת על דם טוהר יכולה לקצות חלה להקיף ולקרוא שם, והגמרא מבארת, 'דאמר מר: מצוה לתרום מן המוקף'. לעומת זאת, הגמרא בגיטין המדברת על כך שלא נחשדו

17. ציטוט הספרי על פי מהדורת מ"י כהנא. רבים הגיהו וגרסו - 'מן המוכר', וכן גירסת הגר"א. המיוחס לראב"ד מקיים את הגירסה 'מחובר' ומפרש את הספרי כמדבר על הצורך במוקף. כהנא מעיר במהדורתו בשם נ"י אפשטיין ור"ש ליברמן שהגירסה המקורית היא אכן 'מחובר' אך משמעה 'מחזור' כלומר היפה, בחילופי ו-ב השכיחים בלשון חז"ל.

לתרום שלא מן המוקף, והגמרא בעירוכין המכנה את דין מוקף 'איסורא קלילא' מטות יותר לניסוחו של הרמב"ם.¹⁸

יש לעיין האם הניסוחים השונים מורים על גישות שונות לדין מוקף או שיש כאן שני צדדים של אותו המטבע. נראה שהם עשויים לנבוע מן הסברות השונות שהצענו. אם דין מוקף הוא תנאי הנצרך בעת הליך ההפרשה הרי שהגדרתו שלילית ואיסורית. מאידך, אם הוא שייך לחלות שם תרומה יכול להיות לו פן מצוותי. אם דין מוקף קשור לתוצאת ההפרשה – יפה על הרע, יש לדון בנוגע לאיסור והמצווה אי זה יכשר הזה או זה ואם שניהם כאחד טובים.¹⁹

הפרשה שלא מן המוקף בדיעבד

אחד הביטויים המובהקים לתוקפו של דין הוא עד כמה הוא משמעותי בדיעבד והאם ביכולתו לעכב את המעשה כולו. כך, היה מצופה כאן שהסוברים שדין מוקף הוא מרכיב משמעותי במהות ההפרשה יחמירו אף בדיעבד ואילו הסוברים שמקורו בחשש צדדי יקלו. דא עקא, יש תוספתא מפורשת שסוברת שהפרשה שלא מן המוקף מועילה (מעשרות ב, ה):

אמ' ר' רואה אני את דברי מדברי רבן שמעון בן גמליאל מוטב יתרמו חבירי' שלא מן המוקף ואל יאכילו את עמי הארץ טבלים.

שתי הנחות עומדות בבסיס דבריו של רבי: הפרשה שלא מן המוקף היא איסור קל ומועילה בדיעבד; מוטב שאדם יעבור על איסור קל בכדי להציל את זולתו מספק איסור חמור. די לחלוק על אחת מן ההנחות בכדי להגיע למסקנתו של רשב"ג. באופן תיאורטי ניתן להציע שהוא חולק על הסברא הראשונה: אמנם מוטב לעבור על איסור קל בכדי להציל אדם ממכשלה, אולם כאן הוא איננו מציל ממכשלה שכן התרומה לא תועיל כלל אף בדיעבד ונמצא עם הארץ אוכל טבלים.²⁰ אולם, הכבלי בעירוכין מבין שרשב"ג חולק דווקא על ההנחה השנייה (לב, ב):

18. הבדלי הניסוח השפיעו גם עלי בבחירת שם המאמר.

19. בנוגע להפרשת תרומה מן הרע על היפה קיימות שלוש שיטות: לדברי התוספות בתמורה (ה, א ד"ה אם) יש איסור בדבר (וכן נראה גם מדברי השטמ"ק שם אות כה); לדברי הרשב"ם (ב"ב קמג, א ד"ה לא תשא) משמע שאין איסור אלא ביטול החיוב לתרום מן היפה (וכן כתב הגרי"ז תמורה, שם בשם אביו הגר"ח); ולדברי התוספות בקידושין (מו, ב ד"ה אם) יש בדבר גם ביטול החיוב לתרום מן היפה וגם איסור לתרום מן הרע (באופן דומה גם הרמב"ן הזכיר את שני הכיוונים בהזכירו דין רע על היפה גם בשכחת העשין ט וגם בשכחת הלאוין ז). אם נסנף את דין מוקף לדין הפרשה מן הרע על היפה וניצור זהות מוחלטת בין הגדרות דיניהם, נוכל לדון בשלושה כיוונים אלו גם בנוגע לדין מוקף.

20. הבנה זו לפיה רשב"ג מחמיר בדין מוקף עשויה להשתלב יפה גם עם התוספתא בתרומות (א, ה) ממנה משמע שרשב"ג מחמיר מרבי בדין מוקף: "... היה צריך להפריש בעשר

במאי קמיפלגי? - רבי סבר: ניחא ליה לחבר דלעביד הוא איסורא קלילא, ולא ליעבד עם הארץ איסורא רבה. ורבן שמעון בן גמליאל סבר: ניחא ליה לחבר דליעבד עם הארץ איסורא רבה, ואיהו אפילו איסורא קלילא לא ליעבד.²¹

בעקבות הבבלי הלכו כל המפרשים ראשונים ואחרונים הן בהסבר התוספתא והן בהסבר הירושלמי שדן בה (מעשרות ב', א). על פי דברי רבי בתוספתא ועל פי הכינוי שניתן לו בבבלי, 'איסורא קלילא', הסיק המאירי שאיסור מוקף הוא איסור דרבנן (בית הבחירה גיטין, שם; חולין, שם). כך מדייק הרדב"ז (תרומות ג', כ) גם בפסק הרמב"ם שאם הפריש שלא מן המוקף תרומתו תרומה, ומסיק שלדעתו הפסוקים המלמדים על מוקף הם אסמכתא בעלמא. המעשה רקח (תרומות ג', יז) הרחיק לכת אף יותר והשלים את הצד השני של המשוואה. לשיטתו, הסוברים שדין מוקף מן התורה סוברים בהכרח שהוא מעכב בדיעבד:

ואם הפריש שלא מן המוקף תרומתו תרומה משמע דס"ל דדרשא דממנו אסמכתא בעלמא היא ודלא כהרשב"א והתוס' דס"ל דהוי דרשא גמורה.

דבריו נראים רחוקים מאוד. לא מסתבר שהתוספות ושאר הראשונים הסוברים שהפרשה מן המוקף נדרשת מן התורה²² חולקים על התוספתא והגמרא שמהם משמע שבדיעבד תרומתו תרומה. לו חלקו עליהם, בוודאי לא היו שותקים מלומר חידוש כזה במפורש. אלא, יש לומר שהראשונים הסוברים שחייב מוקף מן התורה חולקים על הנחתו של המאירי שדין דאורייתא מוכרח לעכב, וכפי שנבאר להלן.

מוסכם אפוא על הראשונים²³ שהפרשה שלא מן המוקף מועילה בדיעבד ולכן לא ניתן לראות בדין זה השלכה לעיוננו. עם זאת, יש לדון מה הטעם לחלות התרומה. התשובה פשוטה לסוברים שדין מוקף הוא דין דרבנן, שכן לשיטתם תקנת מוקף מתחילתה נבעה מחשש כלשהו למר כדאית ליה ולמר כדאית ליה, ואם עבר והפריש בלא שהתממש החשש תרומתו תרומה. אך צריך עיון מה סוברים התוספות ושאר

ובחמש עשרה חביות של יין מעלה את הראשונה ואו' הרי זו תרומה ואת השנייה או' הרי זו תרומה דברי רבן שמעון בן גמליאל ר' או' מעלה כולן לגב הבור ואו' הרי זו תרומה. "אולם, כל זה תלוי בהבנת דברי התוספתא. עיין בירושלמי חלה סוף פרק ג' ובמפרשים שם.

21. עיין משנה למלך תרומות ג', יז בדברי המגיה (ר' יעקב כולי בעל 'ילקוט מעם לועז'). הוא מדייק בהעמדת הגמרא את דעת רשב"ג שהאיסור מדאורייתא אך בהמשך דבריו הוא מדייק להיפך מהעמדת הגמרא את דעת רבי שהאיסור מדרבנן.

22. ביניהם, לדעת רוב האחרונים, גם הרמב"ם עצמו (עיין דרך אמונה תרומות ג', ס"ק קמב, ובציון ההלכה שם ס"ק רסג; ועיין עוד בביאור ההלכה שם סעיף כ ד"ה שנא').

23. מלבד היראים בהלכות חלה קמח, ואכמ"ל.

הראשונים הנוקטים שדין מוקף מן התורה, מדוע אם עבר ותרם תרומתו תרומה. שתי אפשרויות עקרוניות בפניהם:

האפשרות הראשונה היא שדין מוקף מגדיר את עצם ההפרשה הראויה ולכן אמור היה לעכב את חלות התרומה מעיקרו, אלא שכאן יש לימוד מיוחד שתרומתו תרומה בדיעבד.

נראה שכך מבין השטמ"ק (תמורה ה, א אות כ"ה) הלומד את חלות התרומה בדיעבד מן הכתוב. בתורה נאמר (במדבר י"ח, לב): "וְלֹא תִשָּׂאוּ עָלֶיךָ חֶטְאֵי בְּהֵרִימְכֶם אֶת חֶלְבֹּ מִמֶּנּוּ". מסתבר שמדרש חז"ל, 'אם אינו קדוש נשיאות חטא מנין' (תמורה, שם), מתייחס לא רק להרמה מן היפה הנדרשת מ'חלבו' אלא אף להרמה מן המוקף הנלמדת מ'ממנו'.²⁴

האפשרות השנייה היא שדין מוקף במהותו איננו אמור לעכב.

ערוך השולחן העתיד (סב, ז-ח) מתקשה למצוא מקור לחלות התרומה בדיעבד. מהנחת המוצא שלו משמע שדין מוקף אמור לעכב. אולם, לבסוף הוא מציע ש'קים להו לחז"ל' ולא יתכן שבתרומת מעשר מותר לכתחילה להפריש שלא מן המוקף ובתרומה גדולה ההפרשה לא תחול אפילו בדיעבד.²⁵

עוד כתב ערוה"ש שדבר שאינו מוקף הוא מחוסר קריבה בעלמא ולא מחוסר מעשה וככזה הוא אינו מעכב. לפי הסבריו במסקנתו, דין מוקף איננו משמעותי כל כך בכדי לעכב את ההפרשה.

אם כן, אף שיש הסכמה כמעט גורפת אודות החלות של תרומה של מן המוקף, דומה כי הטעמים השונים לחלות התרומה בדיעבד עשויים להשליך על עיונו. ערוך השולחן מניח שדין מוקף במהותו אינו אמור לעכב את חלות התרומה. מכאן נראה שאף שדין מוקף הוא דין דאורייתא, הוא נובע מבעיה בהליך ההפרשה או בתוצאתה. לעומת זאת, השיטה מקובצת מניח שדין מוקף אמור לעכב בדיעבד לולא היה פסוק מפורש שילמד אחרת. מדבריו משמע שדין מוקף מהותי יותר והוא דין בהקדשת התרומה ואולי אף בתוצאתה.

הפרשה שלא מן המוקף בערב שבת ובמקום צורך

ראינו שאף המייחסים חשיבות רבה לדין מוקף אינם מערערים על חלותו בדיעבד. יש מקום לבחון האם יש מצבי דחק בהם נוותר על דין מוקף אף לכתחילה. אגב דיון אודות הקניית דבר שלא בא לעולם, מספרת הגמרא במסכת יבמות (צג, א):

24. לעיל הצענו לשיטתו לקשור בין שני הדינים, ע"ש.

25. סברא מחודשת זו, שייכת לכאורה בכל ההגבלות המבדילות בין תרומה גדולה לתרומת מעשר, כגון הפרשה מאומד.

דרכי ינאי הוה ליה אריסא דהוה מייתי ליה כנתא דפירי כל מעלי שבתא, ההוא יומא נגה ליה ולא אתא, שקל עשר מפירי דביתיה עלייהו; אתא לקמיה דרבי חייא, א"ל: שפיר עבדת, דתניא: למען תלמד ליראה את ה' אלהיך כל הימים - אלו שבתות ויו"ט.

רש"י פירש את הגמרא כמתייחסת לדין דבר שלא בא לעולם, אך הראשונים התקשו שהרי יש כאן גם בעיה של הפרשה שלא מן המוקף. הרמב"ן חידש שדין דבר שלא בא לעולם מאחד את ההווה והעתיד באופן שההפרשה עצמה נחשבת מן המוקף היות ובשעת החלות הפירות יהיו מוקפים. הרמב"ן נמנע מלפרש כתוספות שכתבו בשם ר"ח²⁶ שהגמרא באה להתיר הפרשה שלא מן המוקף לכבוד שבת. נראה שהתוספות מבינים שדין מוקף נדחה מפני עונג שבת. הם מציגים את חידושם בשתי רמות (צג, ב ד"ה אלא):

וי"ל דהכא בתרומת פירות דרבנן התירו שלא מן המוקף משום עונג שבת כיון דבעלמא כשהם בעיר אחרת שאין יכול לתקן שרי מדאורייתא ועי"ל דשרי לתרום בע"ש שלא מן המוקף כדי שלא יצטרך לטרוח ולתרום בשבת דכל זה עונג שבת.

לפי ההבנה הראשונה דווקא דין מוקף מדרבנן הוא שנדחה מפני עונג שבת. אולם, לפי ההבנה השנייה יש כאן עניין עקרוני יותר המסוגל לדחות את כל דין מוקף. ניתן להבין שזה חידוש בדין עונג שבת הנובע מחשיבותו. כך נראה מדברי התוספות בעירובין (ל, ב ד"ה לא) המצמצמים את החידוש 'לכבוד שבת ולא לצורך מצוה אחרת'. מראשונים אחרים משמע שדין מוקף נדחה גם מפני מצוות אחרות,²⁷ ויש שהבינו שהוא נדחה אף מפני שעת הדחק.²⁸ מו"ר הרב אהרן ליכנשטיין זצ"ל הסביר שדין מוקף איננו דין עצמאי אלא ליקוי במעשה ההפרשה. התורה הורתה לנו כיצד יש להפריש את הפירות אולם אין איסור של ממש בהפרשה שלא מן המוקף. במקרים מסוימים כמו בערב שבת או כדי להציל עם הארץ מאיסור טבל, אנו בוחרים לכתחילה להפריש שלא מן המוקף.

לבסוף, דחיית דין מוקף מתיישבת היטב לשיטת הסוברים שיסודו בגזירה מדרבנן. יתכן שחכמים לא העמידו דבריהם במקום מצווה, חשש איסור של הזולת או אף בשעת הדחק. ראינו שדחיית דין מוקף יכולה להתיישב יפה גם עם הבנת התוספות במסכת גיטין שדין מוקף הוא צורך עקרוני - 'מדאורייתא בעי מוקף', אך למרות זאת

26. ראשונים אחרים ציטטו זאת בשם ר"ת.

27. כך נראה מדברי הריטב"א והמאירי על הסוגיה ביבמות.

28. כך הבין הריטב"א (החדש) ב"מ יא, ב את ההיתר של רבן גמליאל להפריש מהספינה שלא מן המוקף, ובאופן דומה כתב גם המאירי בנוגע למוקף במעשר (קידושין נא, א) ש'היכא דלא איפשר שאני'.

אין איסור בהפרשה שלא מן המוקף. עם זאת, להבנה שיש כאן איסור עצמאי (כפי שדייקנו לעיל בדברי הרמב"ם), קשה יותר לדחותו מפני צורך אחר ומתבקש להסביר את הסוגיה כשיטת הרמב"ן.²⁹

דין מוקף בשאר מתנות

ברמת הלימודים מן הפסוקים, דין מוקף בתרומה נמצא בין דין מוקף בחלה לבין דין מוקף בתרומת מעשר. הפסוקים המלמדים כתובים בפרשיית תרומת מעשר, אולם הם נדרשים לתרומה, וחלה מושווה לתרומה לעניין החיוב בדין מוקף. מבחינה סברתית המצב הפוך, וכפי שיתבאר.

מוקף בחלה

נדמה שדין מוקף בחלה ומוקף בתרומה ירדו כרוכים יחד מן השמים. אולם, מעבר לסברות שהזכרנו בתרומה שקיימות כולן אף בהפרשת חלה, לחלה יש שיעור חיוב מינימלי הזקוק צירוף. משוני זה נובעת הבעייתיות בתחום. אם בצירוף של תרומה יש תמיד קולא שהקפדנו על מוקף, הרי שבצירוף לעניין חלה יש גם חומרא ביצירת חיוב שלא היה קודם.³⁰ יתכן שישנן שתי רמות של מוקף בחלה. רמה אחת ייחודית לחלה שיוצרת את החיוב,³¹ ורמה נוספת המקבילה לדין מוקף בתרומה. שתי הרמות במוקף עשויות להשפיע גם על רמת ההקפה הנדרשת. ראשונים דנו בשאלה האם מוקף צריך

29. אולי ניתן לדייק זאת גם משתיקת הרמב"ם שאינו מזכיר בהלכותיו את דחיית דין מוקף מפני עונג שבת או מפני צורך אחר.

30. יש לציין שקיימת גם סברא להקל המגיעה מהלכות חלה. הצורך ביצירת שיעור חיוב בחלה יצר צורך מיוחד להגדיר את צירופה. ר' אליעזר חידש במשנה (חלה ב', ד) חומרה בדיני צירוף כאשר קבע שגם עיסות נפרדות מצטרפות אם הוכנסו לאותו הסל: "העושה עיסתו קבים ונגעו זה בזה פטורים מן החלה עד שישוכו רכי אליעזר אומר אף הרודה ונותן לסל הסל מצרפן לחלה". היראים (מצוה קמח) סובר שדין צירוף סל נאמר רק לחומרא לצרף עיסות קטנות לשיעור חיוב חלה. באופן דומה הבין גם ר"י (פסחים מו, ב תוד"ה הואיל ואי). אולם, רוב הראשונים מבינים אחרת וסוברים שצירוף של כלי או אף של בית מועיל אף לדין מוקף. לשיטתם המקרים בהם אין צירוף הם המחודשים והם נובעים מהפרדה פיסית כגון חביות הנמצאות בבית או הפרדה במחשבה כגון דברים שמקפיד על תערובתם. עיין בהרחבה בביאור הגר"א יו"ד שכ"ה, ח.

31. השלכה של רמה זו עשויה לבוא לידי ביטוי בנוסח הברכה. הראשונים דנו בין שני ניסוחים – 'להפריש חלה' ו'להפריש תרומה' (עיין בטור יו"ד סימן שכח ובב"י שם). ניסוח שונה מובא בר"ש (חלה ב', ג), להפריש 'חלה מן העיסה'. אם באמת קיים רובר חיובי בהפרשה מן המוקף ורובד זה הוא משמעותי יותר בהפרשת חלה מהפרשת תרומה, יתכן שהוא בא לידי ביטוי בניסוח הברכה, כדברי הר"ש.

לגעת או די שיהיה בקירוב מקום. יש שחילקו בעניין זה בין חלה לתרומה והריטב"א אף דורש את החילוק מן הכתוב (נדה ז, א):

ומקפת. פירוש מקפת ממש שהיו נושכות זו בזו... ואף על גב דבמוקף בתרומה ומעשרות סגי לן שיהא בבית במקום המשתמר, שאני חלה דכתיב ראשית עריסותיכם ולא חשיב ראשית עריסה אלא כשהכל ביחד בעיסה אחת.

ההבדל שבין שתי הרמות בולט בחלת חו"ל לגביה אומר שמואל בגמרא (ביצה ט, א):

חלת חוצה לארץ אוכל והולך ואחר כך מפריש.

פסיקה זו מתייחסת לרובד השני של מוקף, זה שמגיע אחר יצירת החיוב וזהה לתרומה. אכן, מימרא מקבילה בשם שמואל לגבי תרומת חו"ל מופיעה במסכת בכורות (כז, א). לגבי הרובד הבסיסי של מוקף, זה שיוצר את השיעור וממילא מגדיר את החיוב, לא ניתן להקל אפילו לגבי חלת חו"ל. אכן, כך מחלק הסמ"ג בשם ר' אלחנן (סמ"ג, עשין קמא):³²

אמנם כתב מורי רבינו יהודה בשם הרב רבי אלחנן דהא דאמרין אוכל והולך ואחר כך מפריש זהו כשנתחייבה כל העיסה ביחד כשנלושה ביחד אבל במצות שלנו שכל אחת נתחייבה בחלה לבדה סברא הוא שלא יועיל בלא הקפה לפטור את כולם.

מוקף בתרומת מעשר

בנוגע לדין מוקף בתרומת מעשר שנינו במפורש במסכת ביכורים (ב', ה):

תרומת מעשר... נטלת מן הטהור על הטמא ושלא מן המוקף כבכורים.

פסיקה חד משמעית זו יוצרת מצב אבסורדי. דווקא בתרומת מעשר שממנה נדרש דין מוקף מן התורה, אין דין מוקף. וכבר עמד על כך הירושלמי (תרומות ב', א):

כל הדברי' למידין ומלמדין תרומת מעשר היא מלמדת ואינה למידה... תרומת מעשר לימדה על תרומה גדולה שהיא ניטלת מן המוקף והיא ניטלת שלא מן המוקף.

אם כן, מוסכם שתרומת מעשר מעיקר הדין ניטלת שלא מן המוקף. ברם, בתוספתא (מעשרות ב', ה) שנינו 'שלא נחשדו חברין תורמין שלא מן המוקף', וכבר הזכרנו את הגמרא בגיטין (ל, ב) שמניחה כך בנוגע לתרומת מעשר, ושואלת, 'וכי נחשדו חברין לתרום שלא מן המוקף?'³³

32. מעין דברים אלו כתבו התוספות (נדה ז, א ד"ה מקפת), וכך פסק הרמ"א (י"ד שכ"ג, א).

33. נראה שניתן לדייק כך גם מלשון התוספתא המדברת על עישור ומקשה על תרומה. איזו היא תרומה שהיא בתוך העישור? הוי אומר זו תרומת מעשר.

הרמב"ם (תרומות ג', כ) הבין שזו הנהגת חסידות של תלמידי חכמים. התוספות (גיטין ל, ב ד"ה לתרום) סוברים שיש כאן איסור דרבנן שזוהה בגדריו לאיסור הפרשה שלא מן המוקף בתרומה גדולה. לדבריהם, הגמ' הזכירה 'חברים' משום שרק הם לא נחשדו לעבור עליו, בניגוד לעמי ארצות שעלולים לעבור עליו. רש"י נמצא בתווך. לדבריו, לא מדובר בהנהגת חסידות אלא באיסור גמור המוטל רק על חברים. הוא מדגיש הן בגיטין (ל, ב) והן בחולין (ז, א) ש'איסור לחבר' לתרום שלא מן המוקף שמא יסמוך על דבר שאינו ויאכל טבלים. ייתכן שרק בחברים מתעורר חשש מציאותי לתקלה, מסיבות שונות. אך ניתן להציע שיש לחברים הגבלה מיוחדת הנובעת מן החומרות היתרות שסיגלו לעצמם בקבלם דברי חברות. יתכן שרש"י מבין שגם הבבא 'לא נחשדו חברין תורמין שלא מן המוקף' (תוספתא מעשרות ב', ה) היא אחד מן האיסורים המיוחדים למקבל עליו להיות חבר.³⁴

ייתכן עוד שלפי רש"י האיסור לחבר להפריש שלא מן המוקף קשור בייחוד לדין פרטי אחר הנוגע לחבר, 'חזקה אין חבר מוציא מתחת ידו דבר שאינו מתוקן'.³⁵ רש"י ראה זאת כקביעה חיובית, ולא כאמירה סטטיסטית (קידושין כז, א ד"ה ומקומו מושכר):

ואף על פי שעדיין לא הופרש קריית שם הוא שאסור לשהות לחברים דבר שאינו מתוקן ואפילו אכלו ממנו אין כאן חיוב מיתה משום טבל ומן המותר יפריש מעשרותיו.

לראב"ד שיטה ייחודית בנוגע לדין מוקף בתרומת מעשר. הוא מבחין בין הפרשה על ידי ישראל ובין הפרשה על ידי הלוי (תרומות ג', כ):

אבל אומר אני שהלוי אינו תורם אלא מן המוקף ועליו הוא אומר והרמותם ממנו תרומה מן המחובר והטעם שמא ישכח ויעשה את התרום תרומת מעשר על מקום אחר אבל ישראל התרום תרומת מעשר תורם שלא מן המוקף שאין לחוש לכך.

לכאורה, החילוק הקיים בדברי הראב"ד בין השניים אינו עקרוני. עצם האיסור להפריש שלא מן המוקף נובע מגזירה מדרבנן מחשש שכחה, ומבחינה מציאותית חשש זה אינו קיים במקרה בו ישראל מפריש את תרומת המעשר מן המעשר ונותנם מיד לכהן וללוי. הבנה זו משתלבת יפה גם עם המשך דברי הראב"ד בהם הוא נותן שני טעמים לדין מוקף בתרומה גדולה. ריבוי הטעמים נוטה להבנה שמדובר בדין דרבנן. ברם, השימוש של הראב"ד בפסוק, 'ועליו הוא אומר והרמותם ממנו תרומה מן המחובר', פותח פתח להבנה אחרת לפיה יש כאן רובד מדאורייתא.

34. כך הציע לי הרב יעקב פרנצוס. עצם קבלת החברות כרוכה בהגבלות השייכות לתרום תרומות ומעשרות ולר"י כוללת גם הגבלות פרישות כלליות (משנה, דמאי ב', ג).

35. פסחים ט, א ובמקומות נוספים.

יש לעמוד על כך שעצם יכולת הפרשת תרומת מעשר על ידי ישראל שנויה במחלוקת תנאים (גיטין ל, ב): לפי אבא אלעזר בן גמלא ישראל יכול להפריש תרומת מעשר, ולפי חכמים אינו יכול להפריש.

יתכן שאבא אלעזר בן גמלא חולק על הנחת היסוד של רבנן ויוצר זהות מוחלטת בין בן לוי המרים תרומת מעשר לבין בעל הבית המרים תרומת מעשר. אך ניתן להציע שאבא אלעזר בן גמלא אינו חולק על גישתם העקרונית של רבנן. הוא סובר כמותם שדין תרומת מעשר אינו שייך כלל לישראל, אך למרות זאת הוא נוקט שיש רשות לישראל להפריש את תרומת המעשר. הפרשה זו איננה מבוססת על נתינה החלק הקדוש מתוך הנחלה אלא על פטור הטבל בלבד. כך יוצא שיש בתרומת מעשר שני מסלולי הפרשה: ישראל המפריש תרומת מעשר מקיים את ההבדלה הפיסית של מעשר מתוך המעשר ואף מקדש אותו להיות תרומה; לוי המפריש תרומת מעשר יוצק למעשיו מימד נוסף ומבטא את קדושת הכהנים מתוך שבט לוי.

נקל להבין חילוק זה על פי הצעתנו לקשור את דין מוקף לדין שיריים. עבור ישראל המפריש תרומת מעשר, אין כאן הרמה המתקנת תבואה. המעשר כולו מופקע מעולמו (אף שהוא חולין), והוא מתחלק בין הלוי המקבל את רובו לבין הכהן המקבל 'מס' מסוים. את המס הזה ניתן לשלם גם ממקום אחר כדין כל 'תשלום'. לא כן בן לוי המפריש תרומת מעשר. עבורו הרמת התרומה היא תיקון השיריים, ולשם כך עליו לתרום מן המוקף. אם כן, רק בן לוי מייחס משמעות מיוחדת לקריאת שם תרומת מעשר וחולין מתוקנים על שני חלקי הכרי.

נראה שכך הבין החתם סופר (גיטין ל, ב) הסובר שיש כאן דין דאורייתא. לשם כך הוא הציע הסבר מהפכני בתוקף דין מוקף. ההבנה הפשוטה בדברי הש"ס, זו שרווחת בין הראשונים ומלווה את דברינו מתחילתם, היא שדין מוקף בתרומה גדולה חמור מדין מוקף בתרומת מעשר (אם אכן קיים דין כזה). הבנה זו פשוטה במשניות ונתמכת בדברי הירושלמי שכבר הזכרנו (תרומות ב', א). נתבונן בהם שוב כעת:

תרומת מעשר לימדה על תרומה גדולה שהיא ניטלת מן המוקף וגירסת הגר"א: דמר ר' יוחנן בשם ר' ינאי ונחשב לכם תרומתכם כדגן מן הגורן וכמלאה מן היקב] והיא ניטלת שלא מן המוקף מניין שתרומת מעשר ניטלת שלא מן המוקף מכל מעשרותיכם אחד ביהודה ואחד בגליל.

קיים קושי פנימי בפרשיית תרומת מעשר המלמדת אותנו גם את חיוב דין מוקף וגם את היתר הנטילה שלא מן המוקף. הירושלמי פותר את הקושי באמצעות הבנה שהיתר שלא מן המוקף מתייחס לתרומת מעשר עצמה ואילו חיוב הפרשה מן המוקף מלמד על תרומה גדולה. הבנה זו דחוקה בסברה אך היא הכרחית כדי ליישב את הקושי הפנימי הקיים בפרשייה. החתם סופר מבין שכל דברי הירושלמי מוסבים על דעת רבנן לפיהם רק בן לוי הוא הרשאי להרים תרומת מעשר. היות וקיים רק אופן אחד של הרמת תרומת מעשר אנו נזקקים להשליך את הלימוד המצריך הפרשה מן

המוקף על תרומה גדולה. אולם, היות ולהלכה אנו פוסקים כאבא אלעזר בן גמלא, הרי שכבר בתוך דיני תרומת מעשר קיימים שני מסלולי הפרשה: הפרשה על ידי ישראל קודם נתינה ללוי; הפרשה על ידי בן לוי משהגיע המעשר לידו. את חילוק הדינים ניתן ליישם אפוא בין שני המסלולים הפנימיים מבלי לערב את דיני תרומה גדולה. כך, לדברי החת"ס, מגיעים לפסק הראב"ד שכן לוי המפריש תרומת מעשר חייב בדין מוקף מן הכתוב 'והרמתם ממנו', ואילו ישראל המפריש תרומת מעשר רשאי להפרישה שלא מן המוקף. החיוב בדין מוקף בתרומה גדולה הוא חיוב מדרבנן בלבד. הוא נובע בבסיסו מדין אומדן הקיים רק בתרומה גדולה וקשור גם לחשש שמא ישכח.

מוקף במעשרות

כפי שראינו, במשנה מופיע חיוב הרמה מן המוקף בתרומה גדולה ובחלה (חלה א', ט), ופטור הרמה מן המוקף בביכורים ובתרומת מעשר (ביכורים ב', ה). לגבי מעשרות אין בדברי חז"ל התייחסות מפורשת לדין מוקף, ומסתבר שדין מוקף במעשרות תלוי בסברות שהצגנו לעיל.

אם דין מוקף נובע מדין פרטי בתרומה, כגון אומדן או שיריים, מסתבר שאין דין מוקף במעשרות. כך פוסק בפירוש הרמב"ם (מעשר א', ז) וכך משתמע גם מדברי התוספות (גיטין ל, ב) הסוברים שיש גזירה לתרום מן המוקף בתרומת מעשר 'אטו תרומה גדולה'. מסתבר שגזרו בתרומה אטו תרומה ולא במעשר אטו תרומה.³⁶ מאידך, אם דין מוקף נובע מגזירה משום חשש תקלה, הרי שחשש תקלה קיים גם בנוגע להפרשת מעשרות. כך עולה מדברי הריטב"א שכתב (נדה ז, א):

ואף על גב דבמוקף בתרומה ומעשרות סגי לן שיהא בבית במקום המשתמר.

כך ניתן לראות גם בדברי המאירי שכתב (גיטין ל, ב):

ובמה שבביתו מיהא מותר בתרומת מעשר ואסור בתרומה גדולה ובמעשר.³⁷

דברים אלו משתלבים יפה עם שיטת המאירי שדין מוקף נובע מחשש שמא אבדו הפירות עליהם הוא סומך. אם אכן דין מוקף נובע מחשש תקלה שתוביל לאכילת טבלים, הרי שהשאלה באילו מעשרות יש דין מוקף יכולה להיות תלויה בשאלה אילו מעשרות טובלים ועד כמה חמור טבלם.³⁸

36. אך עיין קהלות יעקב גיטין סוף סימן כא שמכריח לדעת התוספות שגם מעשר חייב בדין מוקף.

37. כן משמע גם מדבריו במסכת חולין דף ז.

38. למסקנת הגמרא בנדרים פד, ב (כתירוץ אביי) מודים התנאים שאף מעשר עני טובל כשאר המתנות. לדיון אודות חומרת הטבל של מתנות שונות עיין באנציקלופדיה תלמודית ערך טבל טור תרג-תרד ד"ה אף הטבל.

סיכום

בראשית המאמר עמדנו על עמימותו של דין מוקף בתרומה בספרות התנאים. עמימות זאת יצרה מנעד רחב בין הראשונים בהבנת מקורו ותקפו של דין מוקף בתרומה. סקרנו את הכיוונים השונים וחילקנו בין דין מוקף כגזירה לבין דין מוקף מן התורה. בשלב שני ביררנו את הסברות של דין מוקף מן התורה ועמדנו על האפשרות לתלותו במהות הפרשה,³⁹ תהליך הפרשה⁴⁰ או תוצאת הפרשה.⁴¹ התלבטנו בעניין אופי הדין האם הוא איסורי או מצוותי, וניסינו להמחיש את ההתלבטות כמו גם את הסברות השונות שהוצעו לעיל באמצעות השלכות מגוונות.⁴² לאורך כל הבירור השתדלנו לתלות את הסברות בלימודים השונים שהראשונים ציטטו מן הפסוקים.⁴³ לבסוף, השווינו את דין מוקף בתרומה גדולה לדין מוקף במתנות נוספות, וראינו שתיתכן זהות בין המתנות אך תיתכן גם חלוקה בין רמות שונות של דין מוקף במתנות שונות.

חתימה – קדש ישראל לה' ראשית תבואתה

כחתימה, נדון בהרמה אחת נוספת שטרם הזכרנו ונידונה במדרש רבה (שמות, פרשה לא):

וכן כתיב (ירמיה ב) קדש ישראל לה' ראשית תבואתו כשם שהערימה הזאת עומדת והכהן יורד לתוכה ונוטל מתוכה התרומה כך עשה הקדוש ברוך הוא את העולם ערימה ונטל אבותינו שהם תרומתו שנאמר קדש ישראל לה' ראשית תבואתו.

בשלב זה של עיוננו מובן מדוע עשה הקב"ה את העולם ערימה קודם שנטל את אבותינו שהם תרומתו- כדי להרים מן המוקף. אלא, יש לברר מדוע צריך הקב"ה להרים תרומה מן המוקף? ניתן היה לחשוב שחשב שכתה יש כאן. שמא הקב"ה ישכח ח"ו שבחר באבותינו ויבחר באומה אחרת. למעשה, הייתה כבר מי שאמרה כך (ישעיהו מ"ט, יד): **נְתַאֲמַר צִיּוֹן עֲזַבְנִי ה' וְאֶ-דָּנִי שְׂכַחְנִי**. אולם, תשובתה בצדה (שם טו):

39. הרמת התרומה מן הכרי עצמו מבליטה את ההודאה על תבואת הכרי. כמו כן, הפרשה מן המוקף נותנת ביטוי פיסי לזיקה המהותית שבין התרומה כ'ראשית' לבין שיריה.
40. כשאדם מרים תרומתו מן המוקף לפני שהוא מודר אותה הוא נותן בעין יפה. כמו כן, ההקפה מאפשרת לנו לדעת מה שיעור התרומה שהותרה בהפרשה זו, שהרי הפרשת תרומה אין לה שיעור.
41. הפרשה מן המוקף מאפשרת בחינה מדויקת יותר האם אכן הייתה כאן הפרשה מן היפה.
42. ראינו שכולם מודים שהרמה שלא מן המוקף אינה מעכבת את התרומה בדיעבד. אולם, השאלה האם ניתן להקל בהפרשה מן המוקף בערב שבת או אולי אף במקרי דחק נוספים עשויה להיות תלויה בתוקף דין מוקף, האם הוא מן התורה או גזירה מדברי חכמים.
43. לסיכום הלימודים השונים ניתן לעיין בטבלה הנספחת למאמר זה.

הַתְּשַׁכַּח אִשָּׁה עוֹלָה מֵרַחֵם בֶּן בְּטָנָה גַם אֱלֹהֵי תִשְׁכַּחנָה וְאֲנֹכִי לֹא אֶשְׁכַּחְךָ. אם כן, שמא נטל הקב"ה את אבותינו מן המוקף כדי שייצא באומד שיעור יפה? אולם, גם נגד הסבר זה יש כתוב מפורש (דברים ז', ז'): לֹא מֵרַבְּכֶם מִכָּל הָעַמִּים חָשַׁק ה' בְּכֶם וַיִּבְחַר בְּכֶם כִּי אַתֶּם הַמְּעֻט מִכָּל הָעַמִּים. אלא, ניתן להציע שגדר הפרשה מן היפה יש כאן שכן ליד הגוים אנו יפים יותר. כבשה אחת המוקפת בשבעים זאבים, אף אם היא 'כבשה שחורה' היא תיראה הנחמדה ביותר. מעבר לכך שהצעה זו איננה אופטימית, יש בה גם בעיה תוכנית על פי מה שביררנו לעיל. לא מובן מדוע עשה הקב"ה את העולם ערימה אחת? מדוע לא שתי ערימות בחדר אחד, באופן שאמור להועיל אם אכן דין מוקף נובע מדין אומד.

על כרחינו, בהעמדת הערימה ביקש הקב"ה להמחיש לנו את ייעודנו. פעמים רבות נבאו הנביאים על ייעודנו ביחס לגויים. נצטט אחת מהן (ישעיהו י"א, א-י):

וְהָיָה בַיּוֹם הַהוּא שְׂרֵשׁ יִשְׂרָאֵל עֵמֶד לְגֵס עַמִּים אֲלֵיו גוֹיִם יִדְרְשׁוּ וְהָיְתָה מְנַחְתּוֹ כְּבוֹד:

אם כן, בהרימו אותנו מתוך ערימת העולם כולו, המחיש לנו הקב"ה את ייעודנו: בראש ובראשונה עלינו להתאמץ לתקן את עצמנו ומתוך כך עלינו לשאוף לתקן עולם במלכות ש-די במהרה בימינו. אמן.